I

Що ви так дивитеся на мої руки? Ну, годі вам, покиньте! Негарні вони, ще з мозолями. Панове у дівчат таких рук не люблять. Ви не думайте, що я на легкім хлібі виросла і так собі, з легким серцем на легкий хліб пустилася! Ну, цур його з серцем! Не хочу про нього говорити — і не питайте! І згадувати не хочу.

А про давніше життя що вам розказувати? Се така нецікава і звичайна історія, яких тисячі можете побачити.

Мій батько був економ у одного пана на Поділлі. Добре йому велося. Маму свою небагато й пам’ятаю. Тілько й згадую, як мене пестила, й цілувала, і називала рум’яним яблучком. Певно, не думала й не снила ніколи, куди її яблучко покотиться.

Дали мене до школи до Тернополя. Недовго я там і вчилася. Я була дуже гарна з лиця, і мама дуже мене любила, то й намовила тата, щоб мене відібрав зі школи вже по третім році.

— Нащо нашій Ромці школи,— казала вона,— пощо їй собі голову морочити? З її красою їй не прийдеться довго дома засиджуватися. Швидко її візьмуть від мене, то нехай хоч надивлюся, як вона, моя квіточка, росте та красою наливається.

Вернула я додому і також рада була. На селі так гарно. В дворі також панночки були, ми бавилися разом, на фортепіані грали, гуляли по величезнім двірськім саду, мій тато возив нас по ставу на човні.

Недовго тривала радість. Мама вмерла на запалення легких, тато дуже чогось засумувався, почав пити і плакати по ночах, а далі одного рана знайшла я його на ліжку неживого, з перерізаним горлом, у калюжі крові. Я зомліла на його вид, плакала і вбивалася, не можучи зрозуміти,

що йому сталося. Говорили зразу, що він убив себе з туги по мамі, але я тому не вірила. Я вже мала дванадцять літ і знала, що він мами не любив, що часто в своїй спальні вони сварилися, що мама нишком плакала і все повторяла:

— Ну, що той поганець робить! Що він робить! Він мене в гріб вжене! Власну дитину заріже.

Я тоді не розуміла сього і потім не могла додуматися, що воно значило. Я тілько неясно догадувалася, що й мама, мабуть, через те померла. Я мучилася думками, щó воно могло значити, але не могла дійти до нічого. Тато був такий добрий для мене, так мене любив, убирав мене гарно, купував мені все, чого я хотіла, що страшні мамині слова "власну дитину заріже" не могли мені і в голові поміститися, видавалися якоюсь дикою клеветою.

Аж по батьковій смерті все відразу мені відкрилося.

Ще не встигли вмити і нарядити тіла, коли до хати ввійшов дідич, управляючий і ще кілька офіціалістів ураз із комісаром від староства і жандармами. Почали відмикати всі шуфляди, перетрясати всі сховки і закутки. Що там знайшли — не знаю, бо я весь час стояла коло трупа, тислася до нього, мов у нього шукала охорони,— не плакала, а тілько тремтіла й хлипала, як дитина. Тілько потому я чула, як шептали довкола: "Злодій, злодій, обкрадав панську касу, держав любовницю в селі!"

Я й не дослухувала всього. Я так любила тата!..

Приходив дідич іще раз, коли труп лежав уже наряджений, але й не поглянув на нього, а тілько прикликав мене, взяв за підборіддя, поглянув на моє заплакане лице, погладив по голові, дав дуката, а по похороні казав мене з дрібкою моїх манатків спакувати, посадити на фіру і

відвезти до Тернополя, до вуйка, брата небіжки мами. Решту, що було в домі, дідич задержав для себе як відшкодування за те, що тато покрав.

Вуйко був бідний магістратський урядник і мав п’ять дочок — найстарша мала вже 28 літ, а наймолодша 15. Усі на порі, всі замуж хочуть, а тут ніхто ані руш до них не навертається. Бідні були дівчата. Без шкіл

і науки, без маєтку, без ніякого ремесла, окрім того нужденного шиття, та й ще без уроди, якісь косоокі, з великими губами, низенькі, як полумацьки. А претензії були — все ж таки вони діти урядника, а їх мати була шляхтянка, з обивательського дому. З простою робітницею стоваришуватися — се були би вважали страшенною ганьбою. Принести зо студні води або з поблизького склепу хліба — де там, нехай бог боронить! П’ять таких дівок, а ще служницю держали! А тут біда в хаті, батькова пенсія скупа. Ну, що я вам буду розповідати, яке там життя було в тій хаті. Прокуштувала я його цілі чотири роки, і знаєте... Може бути, що те, що я тепер роблю — і великий гріх. Але я думаю, що за те пекло, яке я вибула там, у вуйка, через ті роки, всі мої гріхи будуть прощені. Я сесю кару ще перед гріхом відпокутувала.

Скоро тілько я ввійшла в хату, так зараз і почула, що починається для мене нове життя. Мої кузинки обступили мене, стискають, цілують, гладять попід бороду... "Ромця, Ромця! Ай-ай, як вона виросла, яка гарна!" Обзирають мене на всі боки, як якого звіра. І, ховай боже, погостили, кілька день водили на спацери, до знайомих і так, по місті. Все зо мною делікатно, лагідно: "Ромцю, а подай те!", "Ромцю, а принеси се!".

По кількох днях, побачивши, яка страшенна пустота в їх житті, вічні тілько розмови про паничів, котрі не хотіли приходити, про сукні, а як та убрана, а як ся,— я почула якесь обридження. Тих людей, про котрих еони говорили, я не знала, а дома, ще при мамі, та й потому, по її смерті, я привикла до праці—я вела ціле татове господарство. То й тут я рвалася до роботи. А їм тілько того й треба було. Зараз від першого служницю

відправили, і я напівдобровільно, а напів за їх просьбами якось так незначно стала на її місце.

— Пощо нам служниці? Правда, Ромцю? Ми й самі дамо собі раду! Студня близько, склеп близько, ну, а коло кухні та коло балії нам також не першина!

Я згоджувалася, бо воно було правда, і тілько дивувалася троха, чого вони мене за кождим словом так цілують і стискають, як коли б я кождій із них по дукатові подарувала.

— Правда, Ромцю, ми все будемо разом робити, будемо собі помагати, як сестри! Ти ж наша сестричка, правда?..

І почалося таке, що я стала у них за служницю. Я була ще слабосила, підліток, але й не числилася зі сеоєю силою, двигала воду, прала щотижня їх білизну, чистила чоботи вуйкові і паннам, варила їсти. Нібито значилося, що й вони мені помагають, але така то була їх поміч! Як білизна випрана і висушена, то візьмуть і попрасують. Як іти рано на торг до міста, то котра-будь іде зо мною: я несу кошик і закуплене (не раз приходилося нести на плечах), а вона платить і всміхається: "Ромцю, зроби се!", "Ромцю, зроби те!", "Ромцю, збігай туди!", "Занеси лист на пошту!", "Купи татові тютюну!". Отак від рана до пізньої ночі. І все делікатно, ласкаво. Щоправда, коли ми йшли по ринку, то я мусила держатися ззаду, як служниця. Ба, далі почалося троха і з іншого тону.

— Ромка, як же ж ти помалу ходиш!

— Ромка, як ти довго сидиш при тій студні! А тут посуда не мита!

— Ромка, як ти довго чешешся! Що се ти так довго гуздраєшся, а наші сукні не вичищені лежать!

А в мене волосся було густе, розкішне, і справді треба було попрацювати над ним щодень, аби довести його до ладу. Бачу, що ніколи мені панькатися з моїми пишними косами, взяла та й пообтинала їх. Як радувалися з сього мої делікатні кузинки, то й сказати вам не можу!

— Ай, Ромця! Яка ж вона ладна! Що за милий хлопчик! Її-богу, хлопчик!

І знов цілування, гладження попід бороду, стискання… Я знаю, що се з доброго серця, але троха мені вже забагато було. Та що діяти — не було куди обернутися, чую себе здоровою, бачу, що й вони мною задоволені і щодня вираховують, кілько то видатків тепер ощаджується: і на платі для служниці (бо мені нічого не платили), і на живності, і на дровах. Бачите, служниця па торг усе ходила сама і аж тоді, як пішла від нас і панна стала ходити зо мною, показалося, що щодня ошукувала їх на яких 20 або 30 крейцарів, та й ще й пліхшу живність купувала. Ну, і топлячи в кухні, коли панни туди не заглядали, спалювала далеко більше дров, видаткувала більше омасті, ніж я. Ну, а справляти на мене нічого не потребували, у мене було досить гардероби своєї і по мамі, було й дещо грошей за продану татову гардеробу, котру я, від’їжджаючи від пана, спакувала разом до своєї. Ті гроші я берегла про чорну годину, не показувалася з ними дома і не говорила про них паннам, міркуючи, що непотрібно наражувати їх на покусу, а себе на неприємність.

Особливо припав мені до серця вуйко. Дуже добрий був чоловік, сивий уже, згорблений і тихий такий, що ніколи дома його не було чути. Верне з канцелярії — аби йому обід подали, і ніколи, було не скаже: се зле зварене, сього не люблю, якби мені того або того!.. Ні, жадних гримасів! З’їсть, ще й дочок утишує, щоб не гримасували, а дякували богу й за те, що є. А потому, чи зима, чи літо, сяде собі на кріслі, закурить люльку і читає газету, доки не задрімає. Дочки в сусіднім покої скачуть, гуркочуть, хихикають та регочуться, а далі зберуться та цілою юрбою йдуть на спацер, а йому се байдуже. Так, як той мельник привик до туркотання питля.

Не раз, коли дочки повиходять, а тілько я сама лишуся, кручуся по кухні або спрятую в покоях, він, було, стане і довго дивиться на мою роботу, пожалує мене:

— Бідна Ромцю, дитино моя золота! Чим я тобі відплачуся за твою щирість, за твою невсипущу працю?

Я мовчу, тілько очі на нього витріщу — дурну з себе вдаю, бо й що йому маю сказати?

А він підійде, поцілує мене в чоло, а в самого аж сльози на очах.

— Віджив я при тобі, дитино моя! — каже.— І тілом, і духом віджив. Давніша служниця обкрадала нас, годувала всякою поганню. Дочки сварилися з нею день у день, але ані одна й рукою не рушила, щоб зарадити злому. А при тобі й на них якийсь стид найшов, хоч що-будь часом роблять. Господи мій, і що з ними буде, на кого вони надіються?

Видно було, що дуже турбувався своїми дочками, але не мав відваги сказати їм у очі ані слова, боявся їх цокотання. Тілько передо мною душу свою розводив, бо знав, що я все прийму і паннам нічого не скажу.

— Бог тобі заплатить, дитино моя,— повторяв він по кождій такій мові.— Бог тобі заплатить за все твоє добре серце, бо я, бідний, немічний чоловік, ніколи не зможу сього зробити!

Минав рік за роком. Я підростала, і моє положення між незамужніми кузинками ставалося чимраз гірше. Ломимо ненастанної праці я була здорова, крепка і весела. Не подобалося їм те, що я була краща від них усіх. Коли, було, йдемо на ринок за закупном, то хоч я одіта в брудну пошарпану одіж, хоч панни навмисне не дають мені перед тим умитися ані розчесатися, то все-таки прохожі паничі не дивляться на панну, а обертають очі за мною.

— Ромка, куди ти дивишся?—фукає на мене панна, коли я зустрінусь очима з поглядом якого молодого чоловіка. А сама, не бійсь, аж благає очима у того самого панича: "до мене! до мене!" Та що, коли в її очах, як казали, заздрість тліє, як іскра в попелі, а в моїх веселість живим полум’ям горить. Се мені так їх власний батько говорив.

На жадний прохід мене не то з собою не брали, а й самої не пускали.

— Не можна! — говорили між собою.— Вона наша своячка, сирота, ми за неї відповідаємо. А їй уже з очей видно, яка дорога її чекає, коли їй дати волю!

І притім ззиралися одна по другій і всміхалися так якось погано, що я вся паленіла зо стиду аж до глибини душі, хоч і не знала, куди вони гнуть і що саме чекає мене.

Таким способом із слуги я перемінилася в невільницю. Зо мною вже не робили собі ніяких церемоній. "Ромка, як ти смієш говорити з нами, як з рівними?", "Ромка, марш до кухні!", "Розтовстіла на нашім хлібі і ще хоче з себе панну вдавати!" — от такі слова я тілько й чула від них. Почали попрікати мене і батьком-злодієм, ба, почали й поштуркувати по кутках. Побачили, що я їм забагато, хоч я їла тілько те, що після їх обіду лишалося. Постановили не давати мені того, а купували для мене осібно картоплі, круп ячмінних або гречаних і казали варити се для себе в окремім горщику.

Від якогось часу завели такий звичай, що по четвергах просили до себе когось на гербату. Просили звичайно молодих паничів, студентів з вищих класів, урядників, військових. Я в такім разі не сміла показуватися з кухні, панни самі услугували, щоб показати, які-то вони господині. Я не раз, було, заб’юся в темний куток кухні, поплачу троха, а далі плюну і слухаю до півночі, що вони там гомонять у покої. Панни мої цокочуть, сміються голосно; батька їх не чути ніколи,— він хоч про око також сидів

при гостях, але я знала, що старий, забившися в куток на своїм кріслі з поруччями, дрімає десь з люлькою в зубах.

Важко мені стане, коли послухаю того веселого гомону там, в освітленім покої, коли уявлю собі всміхнені лиця і блискучі очі паничів і подумаю, що й я не гірша від них, а мушу отут бовваніти в темній брудній кухні. Але далі думаю: що ж мають робити бідні дівчата, ті мої кузинки! Вони бояться, щоб я у них якого жениха не відбила. Бідність наша робить нас злими й завидющими, а не зле серце.

IV

Одного такого четверга вже гості були зібрані, панни при них, я сама була в кухні, поралась. Звичайно, коли гості приходили, панни стрічали їх у кухні і старалися так заступати, щоб жаден із них не міг мені придивитися. Ще й штуркне мене одна або друга і оберне лицем до кута. Так і думали ті гості, що у них якась стара служниця. А тепер сталося так, що, коли вони там сиділи та пили чай, увійшов ще один гість, молодий офіцер, гарний такий, привітний. Перший раз побачив мене — і здивувався.

— А, кухарочка! — сказав весело.— Нова кухарочка!

Та й хотів ущипнути мене за підборіддя.

— Перепрошаю,— сказала я, чуючи раптом, що в моїм нутрі щось бунтується, — ані кухарочка, ані нова. Я тут уже три роки!

— Ов, а я ані разу не бачив! — сказав він, знімаючи плащ.

— А що ж, буду для пана на виставі стояти? — відповіла я і принялась за свою роботу.

— Ну, ну,— каже він шептом і знов хоче погладити мене,— тілько не фиркайся! Так ти кажеш, що вже три роки тут служиш?

—' Не служу! — відповіла я різко.— Я тут у свого вуйка.

Немов холодною водою облили його ті слова. Став, витріщивши широко очі, і нічого більше не говорив,тілько по лиці якась тінь пробігла: видно, вдумувався в моє положення. В тій хвилі отворилися двері від покою, вбігла старша панна з тацею і також остовпіла, побачивши офіцера.

— А, пан ляйтнант! — скрикнула вона, не знаючи, чи радуватися його приходові, чи гніватися на мене.— То так пан додержує слова? Чи то тепер у вас сема година?

— Даруйте, пані,— сказав офіцер, кланяючись,— мусив патролі розводити, то й запізнився.

І вони пішли до покою.

Не знаю, для чого я була дуже люта на нього, аж сльози крутилися у мене на очах, хоч рівночасно в душі я мусила б була признатися, що він мені сподобався. В його лиці видно було доброту і лагідність, а його зачудування, коли почув, що я кузинка паннів, також свідчило на його користь.

Попрятавши, я сіла знов у своїм кутику і прислухувалася гомонові гостей. Серце моє билося якось незвичайно, і я старалася ловити вухом і розпізнавати його голос. Говорив просто, без звичайного у многих офіцерів силуваного різкого тону. Говорив коротко і мало. І се також мені подобалося.

На другий день перший раз панни накинулися на мене з лайкою. "Ти, опудало, ти, непотребе, як ти сміла йому показуватися на очі!" Я

заплакала і сказала, що я сьому не винна, що прийшов несподівано і сам перший заговорив до мене. Що зачіпав мене так, як молоді паничі звичайно зачіпають служниць, се я стидалась і боялась казати їм. Зм’якли панни, почали мене цілувати, купили мені хустку за 5 ринських і просили, щоб я все, скоро зійдуться гості, гасила світло в кухні і сиділа в потемках. З усього я порозуміла, що той офіцер і їм дуже сподобався. Але який же був їх сум, коли на другий четвер він, невважаючи на запросини, не явився. Тисячні здогади, кваси і гримаси, навіть на мене почали було гримати, коли, втім, прийшов від нього лист. Звинявся тим, що був командирований на патроль.

За кілька день, коли я ранісінько пішла по воду, чую що хтось іззаду кладе мені руку на плечі. Оглянулася — він.

— Добрий день вам, панно Ромуальдо! (Відкись і ім’я моє довідався!)

— Добрий день пану,— кажу і затремтіла чогось.

Почав іти поруч зо мною, хоч я несла коновки в обох

руках. На вулиці було ще пусто. Мовчав добру хвилю і приглядався мені в поранковім півсумерку.

— Бідне дитя,—сказав вкінці.— Значить, вуйко не став для вас батьком.

— Мій вуйко добрий чоловік,— сказала я, не підводячи до нього очей.

— Знаю, знаю,— сказав з легким усміхом у голосі.

Знов помовчав. Ми вже були близько студні, при котрій стояли дві-три служниці.

— Ви ходите часом на пошту? — спитав він раптом, немов прокинувшись із якоїсь задуми.

— Вуйко посилає за газетою.

— Там на ваше ім’я є лист poste restante. Ви вмієте читати?

— Ну, як же ж би не вміла?

— І не забудете? Poste restante, саме ім’я, без прізвища. Прочитайте його! Подумайте над тим, що вам пишу. Я не маю нагоди говорити з вами, то задумав написати вам. Прощайте!

І, не дожидаючися моєї відповіді, він швидко пішов.

У мене мов камінь у груди заляг замість серця. Лист до мене! Від нього! І чого йому від мене треба? Чей же нічого злого? Виглядає як чоловік поважний, котрий знає, що робить. А зла ніякого я йому не зробила, то за що ж він мав би мені злом платити?

Тяжко мені було укрити своє зворушення перед паннами. Весь ранок я була мов сама не своя, все дожидалася десятої години, коли звичайно мене посилано на пошту по газету для вуйка. Закотурмавши голову хусткою, я побігла на пошту і протиснулася до дерев’яних крат, із-за котрих експедиторка видавала листи poste restante.

— Прошу пані, чи нема там листу "Ромуальда"? — сказала я таким непевним і дрижачим голосом, що кількох панів, які також стояли перед кратками, ззирнулися до мене з насмішливими, як мені бачилося, поглядами.

Експедиторка почала перебирати листи в шафці.

— А відки се має бути лист? — спитала вона.

— Місцевий, — ледве вишептала я, закриваючи лице хусткою.

В тій хвилі в моїх руках опинився невеличкий подовгастий лист. Я стиснула його і вся затрусилася; немов узяла в руку жменю приску. Вибігши з канцелярії, я стала при вікні таки там, у коридорі поштового будинку, аби прочитати той лист. Я знала, що дома не буду мати змоги прочитати його украдком. Дрижачою рукою я розірвала коверту і виняла аркушик білого листового паперу. Письмо було гарне, чітке, але літери кілька хвиль немов скакали, немов палахкотіли у мене перед очима. Далі я заспокоїлася трохи і прочитала ось що:

"В тих днях виїжджаю до Перемишля і не буду більше в домі вашого вуйка. Не хочу навіть бути там — для чого, зараз доміркуєтеся. Я побачив ваше нещасне положення і з вуйком вашим говорив про вас. Коли б я сказав, що люблю вас, то ви мали би право не увірити мені, бо як же можна полюбити когось, не знаючи його ближче? Для того не буду говорити вам про любов, а тілько скажу ось що. Я бідний офіцер, з простого роду. Бурлацьке життя остогидло мені, хочеться закоштувати хоч троха тепла родинного гнізда. Родини власної у мене нема, женитися без кавції не можна, такої дівчини, котра б зложила за мене кавцію і при тім була мені до вподоби, я, певно, не знайду, а продавати себе за кавцію в мужі такій, котрої я не можу любити — також не хочу. А тим часом моя місячна плата хоч сяк-так вистарчає на удержання родини. Що ж маю робити? Правні дороги для мене замкнені, сам устав пхає мене на неправні. Я знаю вас як чесну дівчину і не повинен би користати з вашого сумного положення. Але я знаю, що те положення безвихідне, і для того думаю, що ліпше вам буде статись моєю, хоч нешлюбною дружиною, ніж вічною служницею своїх кузинок. Будемо жити разом, будемо обходитися тим, що маємо, а коли дослужуся вищого рангу, то виступлю зі служби і тоді поберемося. Не буду таїти перед вами, що се не легка і не швидка річ. Але може трафитися війна, я можу в ній відзначитися, і тоді діло піде краще. Міркуйте, як знаєте. Скажу вам тілько про себе дещо. Я чоловік простий, тихий, виріс у бідності, привик

до скромного життя і праці, і коли правда те, що я чув про вас, то мені здається, що полюблю вас. Коли зважитесь іти зо мною, то будьте в суботу вечером з усіми своїми пакунками на двірці залізниці. Я добуду вам білет. На всякий спосіб у суботу вечером буду ждати на двірці. Коли не прибудете — ваша воля, я певно вам того не візьму за зле. А коли прибудете, то до побачення!"

Як бачите, я добре вивчила напам’ять той лист. Він і досі є у мене — одинока пам’ятка мого щастя. Читаючи його, я чула, що вся обливаюся рум’янцем, то знов блідну. Мене кинуло в дрож по прочитанні, і я не знала, що з собою робити, куди сховати папір, куди йти і що думати. Мені пригадалося, як колись мама цілувала, й пестила мене, і вишукувала для мене щонайкращих і найбагатших женихів, а пізніше, коли я почала підростати, все остерігала мене перед військовими. Мені пригадалися зачуті часом розмови кузинок про офіцерів, про їх неморальне життя, про дівчат, котрих вони удержують, а по якімось часі проганяють і віддають на ганьбу, і мені страшно стало того листа, який я сховала на груді під корсеткою. Так і бачилось мені, що там заворушилася холодна гадюка. Але опісля погадала я про своє нужденне і безвихідне положення, про те, що й самі мої кузинки не багато б надумувалися, коли б перший-ліпший офіцер предложив їм те, що мені,— далі стало мені перед очима гарне всміхнене лице мойого офіцера, його м’який голос, привітливі рухи, а особливо його очі, ясні, глибокі та щирі, і я вже тоді почула, що не устоюся против сеї першої в моїм житті покуси, що піду туди, куди мене кличе надія хоч недовгого і дорого оплаченого щастя.

До суботи було ще три дні, але в тих трьох днях я майже нічого не думала про свою будущину. Я прожила ті три дні в якійсь ненастанній гарячці, в якійсь нетямі, в страсі й надії ураз. А в суботу вечером, коли мої кузинки з батьком вийшли на прохід, я перебралася, в що мала найліпше, і, зібравши свої речі в невеличкий пакунок, пішла на дворець залізної дороги, не оглядаючись, не кажучи нікому ані слова, і тілько вже з Перемишля написала вуйкові лист, подякувала йому за хліб, за сіль і сказала, що я пішла до нового обов’язку.

V

Та що я буду нудити вас довгим оповіданням! Офіцер мій був дуже добрий чоловік. За того півтора року, що ми жили разом, я не чула від нього злого слова. Після тяжкої школи, яку я пройшла у вуйка, він був для мене, як сонячне світло й тепло. Приголубив мене, звільнив від тяжкої праці, дав віддихнути свобідніше, говорив зо мною, як з рівною, любив мене, як сестру. За кілька неділь я віджила, прийшла до себе. Вийду бувало на місто — люди на мене оглядаються, а не раз чую, що й шепчуть паничі: "Що за гарна панночка!" Офіцер посправляв мені убрання, і видно, що любив мене, бо вишукував тисячні нагоди, щоб зробити мені приємність; приносив дарунки, книжки, цвіти.

Одно тілько сталося не так, як я думала: ми не жили разом. Йому велено з причин службових жити в касарні,— ну, а я не могла там бути з ним разом. Винайшов мені кватирку — один покоїк гарний, мебльований; стравувалась я у сусідки, жінки якогось ремісника, а він приходив до мене в вільні від служби часи, звичайно на ніч. Ми пили разом чай і розмовляли до півночі. Він оповідав мені про своє життя, про свою службу й її трудності, про те, що діється в світі. Я сиділа, очей з нього не зводячи, і, бачилось, була б його слухала всю ніч. Цілий день сидиш сама, читаєш, шиєш, у вікно глядиш, то й рада живому голосові людському. А він так гарно вмів оповідати!..

— Ромцю, ну розкажи ж ти що про себе,— каже він бувало.

Я чула, що люблю його, і в мені родилося бажання удержати при собі його любов, тож я не давала ніколи просити себе. Мені хотілося показати йому, що я не така дурна та неосвічена гуска. Я розповідала найменші дрібниці зі свого життя з тим гарячим бажанням, щоб заняти його, і не раз він слухає, слухає та й почне цілувати мене, пригорне до себе та й каже:

— Бідна дитино! Чи те з тебе могло бути, якби доля була тобі всміхнулася!

Коли з часом вичерпалось усе, що я знала про своє життя, я розказувала йому те, що читала і передумала вдень. І се також займало його.

— Нудно тобі, моє серденько,— говорить він бувало,— та що вже діяти. Такі ми обоє бідні зійшлися. Ти думаєш, мені не ллється не раз вухами моя служба? Потерпімо, Ромцю, ще пару літ, чей-то якось інакше буде.

— Милий мій,— кажу йому на те,— хіба ж я перед тобою жалуюся на нудоту? Мені не нудно. Я все собі знайду роботу, то чого мені нудитися! А коли подумаю, з якого пекла ти мене вирвав і яка я тепер щаслива, то не раз приходить мені в голову: господи, чи не замного се щастя для мене? Знаєш, я відмалку привикла боятися щастя і все думаю, що за кожде щастя прийдеться відпокутувати, як за яку тяжку провину. Принаймні мені досі все так трафлялося.

В часі жнив йому прийшлось іти на маневри, і ми мусили розстатися на пару неділь. Позаплачував він за мене все і, прощаючися, не казав нічого, як тілько: "Не забудь за мене, Ромцю! Я тебе люблю!" Вірив мені, що я не зраджу його, хоч і не знав ще, що у мені був плід його любові. Я від кількох днів спостерегла се і не хотіла йому нічого казати, але тільки тепер почула вповні, як дуже я люблю його. На його слова я розплакалась і повисла на його шиї, цілувала його уста і очі, не можучи нічого промовити, як тільки:

— Милий мій!.. Любий!.. Золотий!..

Скучно було по його від’їзді. Духота в місті, порох. Вийду було за місто, над Сян, сяду на березі десь у такім закутку, щоб мене ніхто не бачив, та й цілими годинами дивлюсь на воду:

Ой, сяду я на шпилечок —

Та рине вода, рине...

Ой, і не дайте мене за нелюба,

Та нехай він загине!

Сі слова і мелодія так і снуються мені по голові, коли під моїми ногами мерехтить та ховзається хвиля за хвилею, без кінця і спочинку. І думається мені бувало: "Що се таке — вода? Для чого вона мусить усе бігти? Відки її там у горах стілько набирається?" Не раз мене так і манило щось кинутися в її таємничу кришталеву глибину. Піді мною звільна плавали грубі червонопері клені, увивалися срібні уклії, ліниво вглибині дрімали товсті коропи та вигрівалася на самім бережку пажерлива щука, простягшися непорушно, мов поліно, і я думала, що там, у воді, і життя, і порядки мусять бути далеко ліпші, сумирніші, ніж у нас. А інколи задивлюся було на хвилі, і мені бачиться, що й ціле життя наше, з усім його горем, з усіми радощами й надіями — не що інше як ось така хвиля. Одна блискуча, друга мутна. Одна шумить і клекоче, друга тихо, ледве чутно сковзне по поверхні і пропаде безслідно. Чи ж не таке саме й життя наше? І хотілось би мені не раз кинутися в ті кришталеві хвилі, пірнути в них і розплистися. І то не з біди, бо я тоді не бідувала. Від'їжджаючи, він лишив мені дещо Грошей, заплатив за хату і страву, а які ж, крім сього, мої видатки? І про будуще я не думала. Я чула за собою опору — його і бачила тілько одну ціль перед собою,— щоб удержати при собі його любов, осолодити його життя. І коли часом мені хотілося пірнути в отих чистих хвилях, то тільки з якогось неясного почуття, що там було б мені якось дуже спокійно і любо, що я плила б кудись вічно без власної волі і думки, гойдалась на хвилях і не потребувала б ані думати, ані дбати ні про що.

Але ось минув місяць, скінчилися маневри, він повернув утомлений, запилений, обшарпаний, але здоров і веселий. Прийшлось мені добре

попрацювати, щоб привести до ладу його білизну і убрання, але праця та була для мене правдивою розкішшю. Він одержав кількадневий урльоп для спочинку і весь час просиджував у мене. Ми ненастанно розмовляли, оповідали собі про своє життя в розлуці. Він розказував, що бачив цісаря і що цісар навіть похвалив його за мудре виконання якогось маневру. Ми радувались обоє, бо цісарська похвала багато значить і при авансі. Кілька разів ми ходили обоє на прохід, звичайно над Сян, на моє улюблене місце в лозах. Він справив собі вудку і ловив рибу, але звичайно не міг нічого зловити. Та все-таки ті дні були, може, найщасливіші в моїм житті. Сидимо отак обоє поруч, глядимо на поплавок і не говоримо нічого, а тілько чуємо близькість одне одного і знаємо, що одне за одно готове віддати все.

Ну, ну, не смійтеся! Бувають такі хвилі в житті кождого чоловіка. Не конче тілько в книжках мусимо читати про них.

VI

— Слухай, Ромцю! Мені дуже пити хочеться!

— І мені також,— сказала я.

Ми вертали власне з проходу на Сян. Він уже від кількох неділь повернув до служби, але, коли тілько мав вільний пополудень, приходив до мене; я ждала його вже одіта, і ми йшли на Сян.

— Знаєш що, зайдімо сюди до реставрації на пиво.

Мені чогось ніяково стало при тих словах.

— А може б, ліпше піти додому і казати принести пива? — сказала я.

— Е, що то за пиво буде! Тут ліпше! Ходи лишень! Чи боїшся?

Я нічого не відповіла, хоч справді боялася не знати чого. Ми сіли при столі. Він .замовив пиво. По хвилі підійшов до нас офіцер, його знайомий, проговорив до нього кілька слів, салютував і пішов. Ще ми не допили пива, коли прийшов інший офіцер, присів коло нас, побалакав з ним і якось дивно впер очі в мене, причім я завважила, що мій Олесь змішався. Офіцер устав, салютував і пішов. І ми також пішли. Олесь був якийсь сквашений, мов сам не свій.

— Милий мій! — кажу до нього.— Тобі неприємно було, що той офіцер так уперто вдивлявся в мене?

— Дурень! — буркнув Олесь крізь зуби.

— Ні, любий, не говори сього,— сказала я.— Самі ми винні, що пішли до реставрації, де всякому вільно вдивлятися в мене.

— Якби ти була моя шлюбна жінка, то ніхто б не посмів. А так... А й так він, дурень, повинен мати настільно делікатності!..

Я чула, що в його груді кипіло і варилося, що гнів здавлював йому горло, і аж тепер пізнала, як сильно він полюбив мене.

— Милий мій,— кажу йому, коли ми прийшли додому.— Заспокійся! Забудь про се! Я тобі скажу щось веселішого!

— Що таке? — понуро промовив він.

Мене холодом обляли ті слова, і той тон, і той погляд, яким він змірив мене, і я рада б була взяти назад своє слово і лишити признання на ліпшу хвилю, але годі було. Я обняла його за шию, нахилила до себе його голову і шепнула йому до уха ті слова, котрі мене саму не раз наповняли якоюсь невимовною радістю і втіхою.

Його вони зовсім не врадували. Якась нехіть і тривога, щось навіть немов обридження проблиснули в його очах. Страшенно заболів мене той погляд. Але і недобрий вираз його, і біль у моїм нутрі тривали тілько хвилину.

Він прояснів, обняв мене, почав цілувати і розпитувати, як, що, коли. І мені було любо звіритися перед ним з тайною, про котру я досі нікому ані слова не сказала. І який він був милий, коли по якімось часі почав говорити про різні прибори, потрібні для ожиданого гостя, і то так поважно, немовби той гість мав прибути завтра. І як сердечно ми обоє сміялися, коли я сказала йому, що такі прибори я вже вільними хвилями поприлагоджувала, такі й такі знайомості поробила, значить, йому тут нічим турбуватися.

Чудесно провели ми той вечір. Випили бутельчину вина за здоров’я будущого, жартували, навіть на спів зложилися голосами. Але я почула, що від того часу з ним зайшла якась зміна. Часто бував понурий, мов згризений. Не раз серед розмови уривав на півслові, немов туманів або шукав розблуканих думок. А про своє життя в касарні, про свої відносини до інших офіцерів ніколи ані слова. Навіть просив мене, щоб його ніколи не питати про те. З того я доміркувалася, що мусив мати якісь неприємності, і мучилася тою думкою, що, може, се все із-за мене.

І так між нами звільна почала залягати темна хмарка. Кожде з нас мало якусь гризоту, котрою боялося чи не хотіло поділитися з другим. Одне тільки в’язало нас — думка про будуще дитя. Ми розмовляли про нього як про щось, що вже єсть, бігає, гомонить і сміється, любувалися ним, турбувалися, щоб де не вдарилося, не впало, не перестудилося, обговорювали, що треба буде змінити кватиру, приняти служницю, міркували, кілько се буде коштувати. І з усього того я бачила одно, що він мене любить, і почувала ще більшу вдячність і любов для нього.

Надійшла зима, і він знов почав рідше бувати у мене. Служба зупиняла його. Не раз бувало так, що й цілий тиждень не міг явитися. Я познайомилася з кількома сусідками — жінками ремісників та зарібників,

бо до "пань" урядничок та професорок боялася підходити, чуючи, що могли б мене відіпхнути. А серед тих темних і бідних жінок я знайшла більше щирості і поради. Я стрібувала навіть через них перепитувати за деякою роботою, щоб заробити що-будь на удержання своє і своєї дитини. Я вміла шити і брала шиття додому. Далі через одну служницю, що услугувала у одного професора, мені трафився добрий заробок — переписувати начисто якусь книжку, що той професор сам написав. Я пишу гарно і швидко і, присівши твердо до роботи, за два місяці заробила щось п’ятдесят ринських. Олесеві я нічого не казала про свої заробітки, боялась, щоб він не прогнівався. Довідався одначе по якімось часі, мабуть, від того самого професора, взяв мене на екзамен і, розвідавши все, нічого не сказав, тілько поцілував у очі і опісля, якось сумно замислившись, прошептав: "Бідне дитя!".

В маї нарешті я родила. Дитя було гарне, як ангел, але мені було невесело, глядючи на нього. Аж тепер я почала думати над своєю будущиною і будущиною своєї донечки. Що з неї буде? Чи те саме, що з мене? І я, що досі не раз богу дякувала за своє щастя, раптом почула якусь невимовну тривогу. Боже мій! І що ж таки я направду? Удержанка, і більше нічого! Чи щиро, чи не щиро говорить Олесь про свій будущий аванс, про намір одружитися зо мною, а все-таки тепер справа через се не зміняється. Тепер я зрозуміла милосердні погляди, таємні зітхання та похитування головою моїх сусідок, бідних зарібницьких жінок, зрозуміла ті уривані слова, коли річ зайшла про Олеся, ті шептання, коли в хату ввійшла яка нова сусідка, ті тисячні дрібниці, котрі хоч і не були призначені на те, щоб мене шпигати і ранити (ті жінки дуже добре розуміли моє положення, бо більша часть із них і самі перейшли через нього в своїй молодості), та все-таки дуже боліли і смутили мене.

Олесеві я нічого не говорила про свої муки, бо і пощо? Коли він мене любить,— думалось мені,— то, певно, й сам так само мучиться, а коли ні, то не варто. А він справді мучився. Маленьку нашу цілував і милував, як мати, не як батько, і часом я бачила, що коли дивився на неї сплячу, то сльози наверталися у нього на очі. І що мені було йому говорити? Оставалося тілько ждати і бути терпливою.

VII

По трьох місяцях наша дівчинка вмерла.

Олесь зачав рідше бувати в мене. Літні марші, далі маневри, далі знов якась служба — цілими тижнями, а далі й подовше не бував у мене. Наші стрічі були холодні й короткі. Здавалося, що зі смертю дитини улетіло наше щастя і те тепло, котре давніше проймало нас обоє, коли ми були з собою. По маневрах він захорував і пролежав більше місяця. Написав мені, щоб я сиділа дома і не важилася приходити до нього. Що я витерпіла за той час!..

Аж на третім тижні я дізналася, що він мав поєдинок із-за мене. Ті офіцери, що тоді підходили до нас у реставрації, здибавшися з ним під час маневрів (вони були львівські), почали розпитувати його про ту даму, що сиділа з ним, і чому він їм її не представив, і притім сказали про мене щось такого, що Олесь визвав їх обох на поєдинок. Отже, одного він ранив, а другий ранив його, і то досить небезпечно. Се я дізналася від одного жовніра з його компанії, котрого просто зачепила з вікна.

Я не могла довше витримати, побігла до нього. З тяжкою бідою я вимогла, що мене до нього допустили. Він лежав на постелі, блідий як крейда, помарнілий. Куля попала йому в груди і тілько дивним припадком не положила його на місці трупом.

Ридаючи, я припала до нього, цілувала його ноги і руки. І він розплакався.

— Ну, чого ти? Чого ти? — повторяв.— Тут тобі не можна бути. Іди додому, я тобі напишу.

Довго я не хотіла вступитися, аж коли прийшов доктор і сказав мені, що він буде здоров, але тепер ще потрібно йому спокою, я пішла.

Він не писав мені, але по кількох тижнях сам прийшов. З яксю нетерплячкою, з яким неспокоєм я ждала його! Якими чудовими фарбами малювала собі першу стрічу з ним по тій страшній пробі, як твердо божилася, що все, все життя своє, працю і всі помисли віддам для нього! А коли прийшов, і глянув на мене, і мовчки сів на крісло — я відразу почула, що між нами все скінчене, що нам треба розстатися, що те, що дальше буде, то буде тілько довше чи коротше прощання.

Прощання вийшло коротке. Він сказав мені зараз, що його аванс пропав тепер на довгий час, і що його за кару перенесено до Араду — пильнувати військової тюрми, і що він за тиждень мусить вибиратися в дорогу.

Я вислухала його слів, як холодний стовп. Він почав потішати мене, говорив, що ніколи не забуде про мене, що буде писати мені,— але я знала, що й він сам потребує потіхи. Від’їжджаючи, він дав мені троха грошей на життя і пару листів до своїх знайомих і радив пошукати собі якого обов’язку.

Я спродала дещо зі своєї гардероби і наразі не потребувала журитися життям, могла в крайнім разі переждати пару неділь, поки би щось добре трафилося. Але обов’язок трафився зараз, у того самого професора, котрому я переписувала книжку. Професор був добрий чоловік, але жінка його почала ревнувати мене до мужа і по двох місяцях, серед зими, я мусила уступити зі служби.

Я кинулася до інших Олесевих знайомих, до котрих мала листи, але назнала стілько прикростей і сорому, що плюнула на все. Всі вони знали мою історію, всі ззиралися на мене, як на звіра, посилали мене одні до других, щоб усі побачили ту "лайдачку, що звела і знищила такого доброго і здібного чоловіка". Ті слова сказав мені при кінці один старий ротмістр, до котрого мене також послано за обов’язком.

Після сього я вже дальше не ходила, а поїхала до Львова. Тут я зупинилася в однім жидівськім готелі і почала знов шукати якогось обов’язку. Але обов’язку не було, грошей не стало, пару день я бігала як одуріла, цілий день опісля сиділа в отупінні в своїм покоїку, поки до мене не підійшов кельнер і не сказав мені кількох слів. Я останками крові вся почервонілася від тих слів, скочила, мов на грані, але кельнер не вступався, я не втекла, не могла втекти нікуди від своєї долі...

Я не раз бачила, як галузка, відірвана від дерева, плине по воді, доки не попаде в крутіж. І тут ще зразу пливе вона спокійно, описує далекі круги; але чим далі, тим круги вужчі, рух її швидший, поки течія не змеле нею і не кине в спінене гирло, де вона й пропадає. Чи винна гілка, чи винна вода, що так воно діється?..

Львів, 20 марта до 9 цвітня 1890.